

Netspar

Network for Studies on Pensions, Aging and Retirement

Hoe vertrouwen in politiek en maatschappij doorwerkt in vertrouwen in pensioeninstuties

*Harry van Dalen
Kène Henkens*

DESIGN PAPER 177

NETSPAR INDUSTRY SERIES

DESIGN PAPERS zijn onderdeel van de **refereed Industry Paper Series**, dat wil zeggen beoordeeld en geaccordeerd door de Netspar Editorial Board. Ze bediscussiëren het ontwerp van (een component van) een pensioensysteem of -product, analyseren de doelstelling en bieden mogelijkheden voor het verbeteren van de doeltreffendheid ervan. Dit type paper is toegankelijk geschreven voor specialisten uit de sector, verantwoordelijk voor het ontwerpen van de besproken component. Design Papers bevatten een sectie waarin de auteurs naar aanleiding van de analyse hun eigen mening geven. Design Papers worden ter bespreking gepresenteerd bij Netspar evenementen, waarbij de panelleden bestaan uit vertegenwoordigers van academici en partners uit de sector, samen met internationale wetenschappers. Netspar Design Papers worden beoordeeld door de Netspar Editorial Board alvorens tot publicatie wordt overgegaan.

Colofon

Netspar Design Paper 177, september 2021

Editorial Board

Rob Alessie – Rijksuniversiteit Groningen
Mark-Jan Boes – VU Amsterdam
Paul Elenbaas – Nationale Nederlanden
Arjen Hussem – PGGM
Bert Kramer – Rijksuniversiteit Groningen & Ortec Finance
Fieke van der Lecq (voorzitter) – VU Amsterdam
Raymond Montizaan – Universiteit Maastricht
Alwin Oerlemans – APG
Martijn Rijnhart – AEGON
Maarten van Rooij – De Nederlandsche Bank
Peter Schotman – Universiteit Maastricht
Koen Vaassen – Achmea
Peter Wijn – APG
Jeroen Wirschell – PGGM
Tim van de Zandt – MN
Marianne Zweers – a.s.r.

Ontwerp

B-more Design

Vormgeving

Bladvulling, Tilburg

Redactie

Jolanda van den Braak, Nijmegen
Netspar

Design Papers is een uitgave van Netspar. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande toestemming van de auteur(s).

INHOUD

<i>Samenvatting</i>	4
<i>Abstract</i>	5
1. <i>Inleiding</i>	6
2. <i>Vertrouwen in vogelvlucht</i>	8
3. <i>Data en methode</i>	12
4. <i>Resultaten</i>	15
5. <i>Conclusies en discussie</i>	25
<i>Literatuur</i>	28
<i>Bijlage</i>	30

Dankwoord

Deze studie maakt deel uit van het theme grant project van Netspar, getiteld *Pension monitor: Understanding causes and consequences of trust in pension institutions* (2020.03). Wij danken Bart Boon, Klaartje de Boer en leden van de editorial board voor hun commentaar op een eerdere versie van dit Industry Paper.

Affiliaties

Harry van Dalen – NIDI-KNAW en TISEM, Tilburg University

Kene Henkens – NIDI-KNAW en UMCG, Rijksuniversiteit Groningen

Samenvatting

In dit artikel onderzoeken we het vertrouwen in de pensioensector in 2020 (pre-corona) en hoe dit vertrouwen samenhangt met het vertrouwen in politieke en maatschappelijke instituties. Drie vragen zullen achtereenvolgens worden behandeld: (1) Welke homogene groepen ten aanzien van vertrouwen in politieke en maatschappelijke instituties bestaan er in de Nederlandse samenleving? (2) Hoe hangt deze typologie van groepen samen met vertrouwen in het pensioenstelsel? (3) In hoeverre verschillen de beelden die mensen hebben van pensioenfondsen en verzekeraars – zoals de mate waarin men het belang van de klant of van eerlijkheid centraal stelt – met het vertrouwen in politieke en maatschappelijke instituties? Op basis van een steekproef (LISS-data) van 1445 respondenten kunnen drie groepen worden onderscheiden: een kleine groep (14%) die breed wantrouwen heeft in politiek en maatschappij; een grote groep (51%) die breed vertrouwen heeft in politiek en maatschappij; en een middengroep (35%) die de politiek wantrouwt, maar de uitvoerende publieke instituten (wetenschap, gezondheidszorg) wél vertrouwt. Vooral de beide uitersten in dit vertrouwensspectrum spelen sterk door in het vertrouwen in pensioenbeheerders, alsmede in de onderzochte bouwstenen van vertrouwen, zoals stabiliteit, eerlijkheid, deskundigheid en het centraal stellen van het belang van de klant.

Abstract

In this paper we analyze whether and how trust in the Dutch pension sector in 2020 (pre- corona) corresponds with trust in political and societal institutions. Three questions are specifically analyzed: (1) Which homogeneous groups can be distinguished with respect to their level of trust or distrust in politics and public institutions? (2) To what extent do these groups have predictive power in explaining trust in pension funds and insurance companies? (3) To what extent do the valuations of the basic determinants of trust in pension institutions, such as stability, honesty, and the interests of the customer, differ across the various groups? On the basis of a sample of 1,445 respondents we can distinguish three groups: a small group (14%) of people who have a lack of trust in politics and public institutions, a large group (51%) that displays no trust in politics and public institutions, and a middle group (35%) that has lack of trust in politics, but a reasonable level of trust in public institutions that provide public goods and services. The extent to which someone identifies with one of these three groups has a strong effect on that person's trust in pension institutions. And by looking at the valuations of the underlying determinants of trust, such as stability and honesty, one can see clear differences regarding these elements within each of the separate classes.

1. Inleiding

Vertrouwen is een centraal begrip binnen de pensioensector en lijkt de laatste jaren alleen maar aan belang te hebben gewonnen. Zeker nu het nieuwe pensioenstelsel meer keuze-opties kent, zal dit belang nog groter worden. Want uit diverse studies blijkt hoe sterk vertrouwen en keuzes met elkaar verweven zijn (Agnew e.a, 2012; Van Dalen en Henkens, 2018a; van der Crujisen en Jonker, 2019). Maar vertrouwen raakt een breder probleem omdat het uiteindelijk ook om de geloofwaardigheid van een hele sector draait. In een 'high-trust'-samenleving zullen transacties met minder transactiekosten tot stand komen in vergelijking met een 'low-trust'-samenleving. Bij zijn afscheid als voorzitter van het pensioenfonds PfZW reflecteerde Peter Borgdorff over tal van problemen waar de pensioensector mee worstelt. En op de vraag wat de grootste verandering is die plaats heeft gevonden in de sector:

"Rond de eeuwwisseling hadden mensen nog 'onbewust vertrouwen' in pensioenfondsen. Het geld klotste over de plinten in de jaren negentig, maar Nederland was zich er niet zo van bewust. Vervolgens zagen die deelnemers in de internetcrisis van 2001 en daarna veel nadrukkelijker in de crisis van 2008 de grote risico's van het Nederlandse systeem waarin al het pensioengeld belegd wordt. De dekkingsgraden daalden en dat onbewuste vertrouwen sloeg om in 'bewust wantrouwen'. Dat is, denk ik, de grootste verandering die we hebben ondergaan."
(NRC Handelsblad, 4 december 2020)

Het begrip 'vertrouwen' is een begrip dat talloze malen ook in andere beschouwingen van pensioenexperts terugkeert. Zo meent de een dat met keuzevrijheid en 'maatwerk' het vertrouwen weer terugkeert, en weer een ander maakt duidelijk dat het afgrenzen van eigendomsrechten hiervoor essentieel is (zie bijvoorbeeld de vele auteurs in Tamerus en van Dedem, 2020). Dit soort gedachtes suggereert dat de gemiddelde burger zich bewust is van de architectuur van het pensioenstelsel en de problemen waar de pensioensector mee worstelt. In dat opzicht is de waarneming van Borgdorff interessant omdat hij afstand neemt van de techniek van de pensioenfinanciering en hij in de huid van de deelnemer probeert te kruipen; een deelnemer die verre van alwetend, rationeel of geïnteresseerd is. Het herwinnen van het vertrouwen zal een moeizame weg worden omdat pensioen voor velen toch een ver-van-het-bed-show is. En wellicht valt het herwinnen in sommige gevallen ook buiten het bereik van pensioenbeheerders en -bestuurders omdat het aangetaste vertrouwen dieper en verder gaat dan wat zich in de pensioensector afspeelt. In toenemende mate komen er signalen dat verschuivingen die in politiek en maatschappij

plaatsvinden van invloed kunnen zijn op keuzes en gedragingen in de praktijk van alledag, waaronder het opbouwen van pensioen.

In deze bijdrage willen we daarom de blik op vertrouwen in pensioeninstituties verbreden en dit verbinden met het onderliggende vertrouwen dat mensen hebben in politieke en maatschappelijke instituties. Onze aanname is dat er verschillende homogene groepen bestaan in de samenleving die duidelijk verschillen naar de mate waarin men de belangrijkste maatschappelijke instituties in Nederland vertrouwt, van het vertrouwen in parlement en regering tot het vertrouwen in de rechtspraak of de wetenschap. Vaak wordt over vertrouwen van de gemiddelde burger gesproken (cf. SCP, 2020) alsof de gemiddelde Nederlander bestaat, maar deze gemiddelden maskeren een grote diversiteit van groepen binnen de bevolking.

Om de mogelijkheid van het bestaan van deze diverse groepen te onderzoeken, maken we gebruik van een latente klasse-analyse. Met deze analysetechniek kan worden vastgesteld of er homogene groepen bestaan binnen een samenleving met betrekking tot het vertrouwen in politieke en maatschappelijke instituties. Vervolgens kan worden gezien langs welke sociaaleconomische kenmerken deze groepen verschillen en hoe belangrijk die groepen zijn om grip te krijgen op vertrouwen in pensioeninstituties. In zekere zin biedt dit ook de mogelijkheid om te ontdekken of het 'bewuste wantrouwen' richting pensioenfondsen niet veel meer te maken heeft met het bredere wantrouwen in maatschappelijke instituties. Deze kennis kan bijvoorbeeld van belang zijn voor het communicatiebeleid van pensioenuitvoerders omdat het kan betekenen dat groepen met een breed wantrouwen in politieke en maatschappelijke instituties vatbaarder zijn voor verdere aspecten dan groepen met veel vertrouwen in politieke en maatschappelijke instituties.

In dit artikel onderzoeken we het vertrouwen in de pensioensector in 2020 (pre-corona) en hoe dit samenhangt met het bredere vertrouwen in de Nederlandse politiek en samenleving (eveneens pre-corona, gemeten in 2020). De opbouw van dit paper bevat de volgende bouwstenen. Eerst wordt in paragraaf 2 een kort literatuuroverzicht geboden over vertrouwen in instituties en onderliggende determinanten van vertrouwen. Vervolgens worden in paragraaf 3 de data en methoden gepresenteerd. In paragraaf 4 worden achtereenvolgens drie vragen behandeld: (1) Welke homogene klassen kunnen we onderscheiden in vertrouwen in politieke en maatschappelijke instituties in de Nederlandse samenleving? (2) Hoe hangt deze typologie van politiek en maatschappelijk vertrouwen samen met het vertrouwen in pensioenfondsen en verzekeringsmaatschappijen? En (3) in hoeverre verschillen determinanten van vertrouwen in pensioeninstituties, zoals stabiliteit en deskundigheid van pensioenfondsen en verzekeraars, tussen de onderscheiden klassen? Tot slot biedt paragraaf 5 enige conclusies.

2. Vertrouwen in vogelvlucht

2.1 *Vertrouwen in instituties*

De vertrouwensliteratuur is een zeer brede literatuur waarin verschillende disciplines, zoals economie, management, marketing, psychologie en sociologie, hun licht laten schijnen. Er is ook een enorme diversiteit in begrippen waardoor het overzicht en de vergelijkbaarheid soms moeilijk blijkt (zie Van Raaij, 2016 voor een algemeen overzicht en Van der Crujisen e.a., 2020 voor een recent empirisch overzicht van de financiële sector).

Vertrouwen kunnen we in algemene termen definiëren, zoals de overtuiging van iemand dat andere personen waar die mee te maken heeft zich gedragen conform hun woord of hun belofte. Uiteraard doet vertrouwen zich het meest direct voelen in relaties tussen opdrachtgever en opdrachtnemer omdat daar een directe afhankelijkheid bestaat. Vertrouwen is een essentiële component van wederzijds profijtelijke handelingen of samenwerking en het is onderdeel van allerlei sociale interacties in onze maatschappij. Vertrouwensrelaties kunnen echter onstabiel zijn, zeker wanneer deze nieuw zijn. Het vertrouwen in een ander persoon is daarmee omgeven door de onzekerheid of gemaakte of veronderstelde beloftes wel worden ingelost. Het geven van vertrouwen behelst derhalve vaak het nemen van risico of de bereidheid zich kwetsbaar op te stellen.

De vertrouwensrelatie tussen personen en organisaties of tussen organisaties onderling is een stap verder en op dit punt kan de taxonomie van Grayson e.a. (2011) van nut zijn. Zij onderscheiden de volgende tweedeling:

- Specifiek vertrouwen ('narrow-scope trust'). Dit betreft de concrete relatie tussen een klant met een specifieke organisatie of een specifiek persoon. Dus in het geval van pensioenen betreft dit bijvoorbeeld de verwachting die een pensioendeelnemer heeft dat het eigen pensioenfonds betrouwbaar is en beloftes nakomt.
- Breed vertrouwen ('broad-scope trust'). Dit betreft het vertrouwen dat individuen hebben in de sociale context waarin een relatie zich ontwikkelt of een zakelijke transactie plaatsvindt. In tegenstelling tot specifiek vertrouwen, waarin het draait om een specifieke organisatie, betreft het hier het vertrouwen in de zakelijke context waarin de organisatie opereert. In het geval van pensioenen, draait het dan om pensioenfondsen in het algemeen en niet zozeer om het eigen pensioenfonds waar men rechten opbouwt. Deze vorm van vertrouwen is abstracter dan de bovengenoemde vorm, maar het voegt ook een realistisch element toe aan het geven van vertrouwen omdat geen enkele organisatie in een vacuüm opereert. In de literatuur (zie ook Van der Crujisen e.a., 2019) kan men deze verbreding van

vertrouwen in verschillende vormen tegenkomen. Het kan slaan op een algemeen type organisatie (bijvoorbeeld pensioenfondsen), maar ook op het stelsel (pensioenstelsel) of een groep van organisaties (denk aan banken, verzekeraars en pensioenfondsen) die zich in een markt begeven en een dienst aanbieden. Een laatste vorm van breed vertrouwen betreft sociaal vertrouwen ('generalized trust'): de mate waarin men andere mensen in het algemeen vertrouwt. Het is een maatstaf die wereldwijd in vele vergelijkende studies (WVS, ESS, GSS) in tal van varianten worden gebruikt, zowel in micro-economisch als in macro-economisch onderzoek, om het onderlinge vertrouwen in een land samen te vatten ¹

Wat wij in de onderliggende studie willen toetsen is de vraag of er naast het brede vertrouwen in pensioenbeheerders er een nog bredere vorm van vertrouwen doorwerkt naar het vertrouwen dat mensen hebben in pensioenbeheerders. Geen enkele sector of stelsel waarbinnen organisaties opereren staat immers op zichzelf, en iedere sector is afhankelijk van hoe politieke en maatschappelijke instituties opereren. In zekere zin gaat het hier om een meta-vorm van vertrouwen: het vertrouwen in de spelers en de spelregels binnen een democratie. Het vertrouwen in politieke en maatschappelijke instituties is immers een breed begrip dat betrekking heeft op het functioneren van rechtsstaat en samenleving. Dergelijke instituties vormen uiteraard voor burgers een moeilijk grijpbaar fenomeen. Burgers hebben immers vaak geen grondige kennis van de binnenkant van publieke instituties, en het vertrouwen daarin zal men baseren op hoe de uitkomsten en diensten die door instituties worden geleverd, worden ervaren en gewaardeerd door burgers. Het gaat hier om het vertrouwen in instituties die onderdeel zijn van de 'trias politica': de rechterlijke (rechters), wetgevende (parlement) en uitvoerende (regering) machten. Daarnaast worden in de politicologische literatuur andere machtselementen onderscheiden die van belang worden geacht om de dynamiek binnen samenlevingen te begrijpen. Denk hierbij aan de vierde macht (ambtenaren), de vijfde macht (media), alsook de zesde macht (lobbyisten en adviseurs). In veel onderzoeken naar dit vertrouwen in politieke en maatschappelijke instituties (denk aan ESS, WVS, LISS) wordt een mengeling van deze machtsonderdelen gebruikt om inzicht te krijgen in de mate waarin

1 Opgemerkt zij dat in de economische vertrouwensliteratuur (Glaeser e.a., 2000; Fehr e.a., 2009; en Sapienza e.a., 2013) er veel onenigheid is over wat dit nu precies meet en welk verband er bestaat tussen deze zelf-gerapporteerde maat en experimentele metingen van vertrouwen. Toch wordt dit over algemeen als een betrouwbare maatstaf gezien die aangeeft welke dispositie of houding men heeft in het aangaan van relaties. Het is in hoge mate een maatstaf die beïnvloed wordt door de psychologische kenmerken van personen; maar ook socialisatie speelt hier een grote rol.

burgers vertrouwen hebben in het functioneren van politieke en maatschappelijke instituties.

2.2 *Determinanten van vertrouwen in pensioeninstituties*

Naast de invloed van een mogelijk algemeen vertrouwen in maatschappelijke en politieke instituties op het vertrouwen in pensioenfondsen zijn er ook specifieke elementen die dat vertrouwen bepalen. Mayer e.a. (1995) hebben de verzameling van eigenschappen die een organisatie vertrouwenwekkend maken ("trustworthiness") verbonden aan drie eigenschappen: competentie, integriteit en goede bedoelingen. In de loop der tijd zijn daar meer eigenschappen aan toegevoegd. Zo worden in latere onderzoeken naar het vertrouwen in financiële organisaties de volgende zes determinanten onderscheiden op het terrein van financieel gedrag (cf. Van Raaij, 2009, 2016; Gärling e.a., 2015; van Esterik-Plasmeijer en Van Raaij, 2017; Pirson en Malhotra, 2008; Van Dalen en Henkens, 2018b):

1. *Deskundigheid*. Dit toont een institutie die de kennis bezit die nodig is om de klant goed te kunnen bedienen.
2. *Stabiliteit*. Dit kan gerelateerd zijn aan de omvang, vermogenspositie of geschiedenis van een organisatie. Stabiliteit is vaak gerelateerd aan voorspelbaarheid. Wie zich stabiel toont, kan zijn verwachtingen beter nakomen.
3. *Integriteit*. Hier draait het om eerlijke en onbevooroordeelde behandeling die klanten kunnen verwachten van een financiële institutie.
4. *Klantenbelang*. Hier draait het om de goede bedoelingen waarmee een organisatie de belangen van een klant behartigt of bedient. De tegenhanger van het dienen van het klantenbelang is dat een organisatie het eigen belang nastreeft.
5. *Transparantie*. Dit draait om de openheid waarmee financiële instituties met klanten op directe of indirecte wijze communiceren. Openheid kan echter wel twee kanten opgaan in het bouwen van vertrouwen: volledige openheid biedt klanten bijvoorbeeld informatie die wellicht alleen voor financieel geletterden interpreteerbaar is en voor ongeletterden dubbelzinnig.
6. *Gedeelde waarden*. Wanneer een organisatie en zijn klanten waarden delen, zal er meer ruimte voor vertrouwen zijn dan wanneer beide partijen niets met elkaar delen. De inzet van waarden kan ook gebruikt worden om in het financiële speelveld een bepaalde klantengroep aan te trekken. Triodos Bank of ASN hebben bijvoorbeeld een imago en een missie die erop duidt dat men duurzaamheid hoog in het vaandel heeft.

De eerste vier determinanten worden vaak 'dissatisfiers' genoemd (Van Raaij, 2009). Het zijn in feite noodzakelijke voorwaarden. Stilzwijgend wordt bijvoorbeeld aangenomen dat een bepaalde organisatie deskundig is. Echter, wanneer deze organisatie zich laat kennen als incompetent, dan is dat een reden voor wantrouwen. De laatste twee waarden zijn 'satisfiers': wanneer daaraan voldaan wordt, kan dit het vertrouwen versterken. Herstel van vertrouwen kan echter pas plaatsvinden als de 'dissatisfiers' weer waarden aannemen die erop duiden dat de basis van een financiële organisatie op orde is. Men kan daarom aannemen dat het terugwinnen van vertrouwen bij deelnemers die wantrouwend zijn veel tijd en geduld kost.

3. Data en methode

Wij maken gebruik van gegevens uit het LISS-panel van CentERdata. Het LISS-panel is een longitudinaal opgezet databestand waarmee individuen in de tijd gevolgd kunnen worden. Het LISS-project omvat een aantal kernstudies die met een zekere regelmaat worden uitgevoerd, en deze studies kunnen gekoppeld worden aan specifiek uitgevoerde enquêtes binnen het LISS. Voor dit paper maken wij gebruik van de LISS-modules Politiek en waarden (Wave 12, december 2019 – februari 2020, respons 88%) en Persoonlijkheid (Wave 11, mei – juni 2019, response 81%), naast een studie die voor het NIDI is uitgevoerd in februari 2020 (response 81%). In totaal gaat het om een gecombineerd databestand van 1244 respondenten. Opgemerkt zij dat de vertrouwensvragen over (i) politieke en maatschappelijke instituties en (ii) pensioeninstituties gepeild zijn op verschillende momenten. Het scheiden in de tijd van het bevragen van de verschillende soorten van vertrouwen – politiek en maatschappelijk, vertrouwen in andere mensen en vertrouwen in pensioeninstituties – heeft onderzoekstechnisch als voordeel dat men niet de kans loopt op het 'besmetten' van de antwoorden (zgn. 'single source bias'). Daarnaast hebben de twee soorten vertrouwen verschillende vraagstellingen: de vraag over het politiek en maatschappelijk vertrouwen heeft een open karakter, terwijl de vraag naar het vertrouwen in pensioeninstituties specifiek is gemaakt door te vragen naar het bieden van een financiële dienst (zoals 'een goed pensioen').²

De methode van analyse betreft in eerste instantie een zogenaamde latente klasse-analyse (LKA) (zie verder Vermunt en Magidson, 2004). Een LKA is eigenlijk een exploratieve statistische analyse die latente homogene groepen probeert te onderscheiden op basis van gemeten kenmerken. Op basis van een aantal geobserveerde variabelen – in dit geval het vertrouwen in politieke en maatschappelijke instituties – kan een achterliggende, niet geobserveerde variabele – in dit geval de klassen in de maatschappij – worden geïdentificeerd. Deze latente variabele geeft aan of er meerdere latente klassen van respondenten met een vergelijkbaar vertrouwen in politieke en maatschappelijke instituties kunnen worden onderscheiden. De latente variabele die het resultaat is van deze analysemethode is een (discrete) variabele met minimaal twee klassen.

2 Voor dit moment concentreren we ons op vertrouwen in pensioeninstituties in het algemeen, dat uiteraard kan verschillen van het vertrouwen in het eigen pensioenfonds of de eigen verzekeraar. Zie bijv. ook Van der Cruijssen e.a. (2019) die het algemene vertrouwen in financiële instituties broad-scope trust noemen en dit vergelijken met narrow-scope trust.

In tweede instantie analyseren we met behulp van een ordered logit-analyse in welke mate het vertrouwen in de relevante spelers in het pensioenveld wordt beïnvloed door het vertrouwen in politieke en maatschappelijke instituties. Daarbij wordt dus de (latente) vertrouwensklasse waartoe men behoort als voorspellende variabele in het model opgenomen. De vraagstelling in dit onderzoek is mede door het karakter van de LKA nadrukkelijk exploratief omdat (1) het gaat om het onderzoeken of er verschillende klassen zijn met een bepaalde blik of houding jegens politiek en maatschappij, en (2) de vraag is of verschillende klassen in de samenleving de pensioenuitvoerders op verschillende wijze beoordelen en vertrouwen. Bij deze laatste vraag zullen de onderliggende determinanten van vertrouwen (zie 2.2) aan bod komen. Omdat het onderzoek een cross-sectionele opzet kent, kunnen er geen hypothesen worden getoetst die betrekking hebben op veranderingen van oordelen of vertrouwen en gaat het hier puur om het analyseren van samenhang tussen vertrouwen in maatschappij en politiek enerzijds en vertrouwen in pensioenbeheerders anderzijds. Het ligt voor de hand dat vertrouwen in politieke en maatschappelijke instituties positief samenhangt met het vertrouwen in pensioenuitvoerders. Immers, beslissingen of gedragingen in het politieke domein kunnen consequenties hebben voor de pensioensector. De open en meer specifieke vraag draait om de mate waarin deze twee sferen samenhangen.

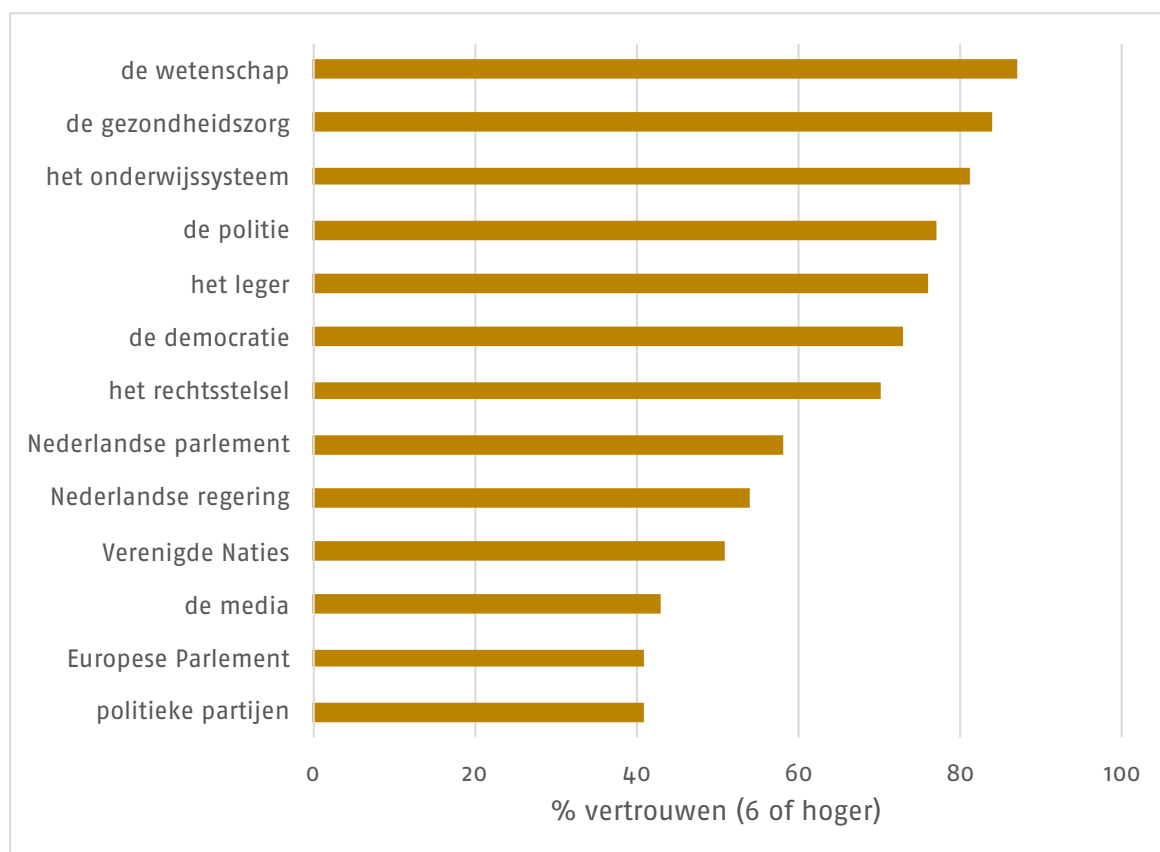
4. Resultaten

4.1 Latente klassen in vertrouwen in politiek en maatschappij

Om een overzicht te bieden van de mate van vertrouwen die Nederlandse burgers in politieke en maatschappelijke instituties hebben, biedt figuur 1 een goed overzicht. In deze figuur is het vertrouwen in verschillende deelinstituties weergegeven op basis van LISS-data die tussen december 2019 en februari 2020 zijn verzameld.

De figuur laat zien dat vooral het vertrouwen van instituties die ver van politiek Den Haag staan door de overgrote meerderheid van de bevolking worden vertrouwd. Meer dan 80 procent van de bevolking heeft vertrouwen in de wetenschap, de gezondheidszorg en het onderwijssysteem. Veel minder mensen hebben vertrouwen in de instituties die verbonden zijn met het politieke bedrijf. Slechts iets meer dan

Figuur 1: Gemiddeld vertrouwen in politieke en maatschappelijke instituties, 2020

Bron: LISS (2020). N = 1445. Respondenten is gevraagd om op een 11-puntschaal (van 0 tot 10) hun vertrouwen in instituties uit te drukken. In deze figuur is dit omgezet in het percentage mensen dat een 6 of hoger heeft aangegeven per institutie. De vraag waarop deze uitkomsten zijn gebaseerd luidt: "Kunt u op een schaal van 0 tot 10 aangeven hoeveel vertrouwen u persoonlijk hebt in elk van de volgende organisaties?"

Tabel 1: Latente klasse-analyse van vertrouwen in politieke en maatschappelijke instituties

Instituties:	Klasse I 'Breed wantrouwen in publieke instituties'	Klasse II 'Wantrouwen in politiek, vertrouwen in uitvoerders'	Klasse III 'Breed vertrouwen in publieke instituties'
Nederlandse regering	0,01	0,20	0,94
Nederlands parlement	0,02	0,23	0,99
het rechtsstelsel	0,02	0,59	0,97
de politie	0,07	0,76	0,97
politieke partijen	0,02	0,06	0,77
het Europees Parlement	0,01	0,10	0,73
de Verenigde Naties	0,06	0,31	0,77
de media	0,06	0,30	0,63
het leger	0,12	0,74	0,94
het onderwijs	0,15	0,83	0,97
de gezondheidszorg	0,24	0,87	0,97
de wetenschap	0,32	0,91	0,99
democratie	0,10	0,65	0,97
Verdeling klassen	14%	35%	51%
N		1445	
AIC		15.605,92	
BIC		15.822,23	

Noot: Alle vertrouwensitems op een 11-puntsschaal zijn binair gemaakt en vervolgens geanalyseerd (namelijk de volgende indeling: 0=0-5; 1=6-10). De drie-klassen-indeling is tot stand gekomen in vergelijking met een- en twee-klassen-indeling waarbij de AIC- en BIC-waarden zijn vergeleken): een klasse AIC 21.941,91 en BIC 22.010,49 en twee klassen AIC 16.667,51 en BIC 16.809,96. Een vier-klassen-indeling genereerde non-convergentie in de schatting van klassen.

de helft van de bevolking geeft aan vertrouwen te hebben in het parlement en de regering. Voor politieke partijen ligt dit percentage nóg iets lager. In internationaal perspectief is dit vertrouwen in politieke instituties nog relatief hoog; het vertrouwen dat politieke partijen in Nederland genieten (ruim 40 procent) zal menig land binnen de OESO jaloers maken. Het vertrouwen in deze verschillende individuele instituties hangt naar verwachting sterk samen. Om na te gaan of er min of meer homogene groepen zijn waarbinnen dezelfde patronen van vertrouwen bestaan, maken we gebruik van een latente klasse-analyse. Voor de bovenstaande instituties in figuur 1 is latente klasse-analyse uitgevoerd; het resultaat van die analyse is weergegeven in tabel 1.

De analyse leverde drie duidelijk verschillende klassen op. De kolompercentages geven weer wat het vertrouwensprofiel is in iedere latente klasse. De eerste klasse noemen we 'breed wantrouwen in maatschappelijke instituties' (klasse I); deze omvat 14% van de populatie. In deze klasse bestaat weinig vertrouwen in *alle* onderscheiden instituties. Bijvoorbeeld, voor instituties als parlement of het rechtsstelsel heeft

slechts twee procent vertrouwen. Binnen deze groep bestaat enkel enig vertrouwen in de wetenschap (32%) en de gezondheidszorg (24%).

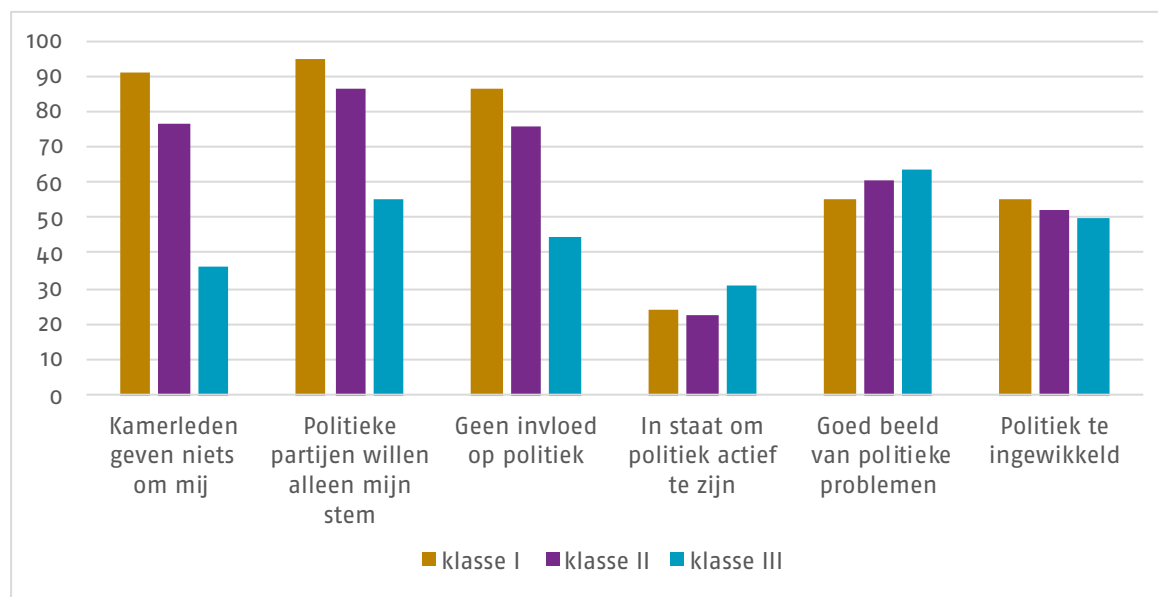
De tweede klasse omvat 35% van de populatie. Deze klasse hebben we aangegeven met de titel 'Wantrouwen in politiek, vertrouwen in uitvoerders.' Deze klasse wordt gekenmerkt door een breed vertrouwen in uitvoerende instituties, zoals de wetenschap (91%), onderwijs (83%) en gezondheidszorg (87%), maar zodra men de blik wendt naar de wetgevende en uitvoerende machten (parlement en regering) en de media, dan is het vertrouwen laag. Vooral het vertrouwen in politieke partijen is met 6 procent erg laag. Binnen deze klasse bestaat daarentegen wel vertrouwen in de machten die 'law and order' moeten bewaken: de rechterlijke macht, rechters, de politie en het leger.

Tot slot is er een derde klasse onderscheiden, getiteld 'Breed vertrouwen in publieke instituties'. Deze klasse, die ruim de helft van de populatie omvat, kenmerkt zich door een breed basisvertrouwen in de publieke instituties, waarbij alleen het vertrouwen in de media wat lager is dan de andere: 63% van deze klasse heeft hier vertrouwen in.³

Om een idee te vormen van hoe deze klassen verschillen naar hun blik op de wereld en de relatie met de politiek, biedt figuur 2 enig inzicht. In deze figuur wordt duidelijk aan de hand van de eerste drie stellingen over de politiek dat de eerste twee klassen een diep wantrouwen koesteren richting politiek en politici. Men zou hier wel kunnen stellen dat deze groepen hun rug keren naar de politiek omdat zij het idee hebben dat Kamerleden zich niet om hen bekommeren maar alleen geïnteresseerd zijn in hun stem, en dat zij ook niet het gevoel hebben enige invloed op de politiek te kunnen uitoefenen. Dit gevoel is veel minder bij de grootste groep in Nederland: die heeft breed vertrouwen in publieke instituties, hoewel men ook hier enig cynisme aan de dag legt zodra het om verkiezingen gaat. De verschillen tussen de groepen zijn veel minder groot wanneer het gaat om de eigen vaardigheden om deel te kunnen nemen aan het politiek debat. Over het algemeen acht een minderheid zich in staat om politiek actief te zijn, maar heeft men een redelijk goed beeld

3 Enige nuancering over de precieze omvang van de verschillende klassen is hier wel op zijn plaats. De verhoudingen veranderen uiteraard als men de definitie van vertrouwen verbreedt of vernauwt: nu is er voor een binaire verdeling van vertrouwen gekozen door de scheidslijn bij een waardering 6 op een schaal van 0 tot 11 te kiezen. Indien men er bijvoorbeeld voor kiest om die scheidslijn bij 7 te leggen, dan veranderen de verhoudingen uiteraard en kan bijvoorbeeld de groep die breed wantrouwen aan de dag legt 20 procent omvatten. Met andere woorden, de omvang van de verschillende klassen is niet in steen gebeiteld en moet met enige voorzichtigheid worden behandeld.

Figuur 2: Politieke attitudes naar vertrouwensklassen

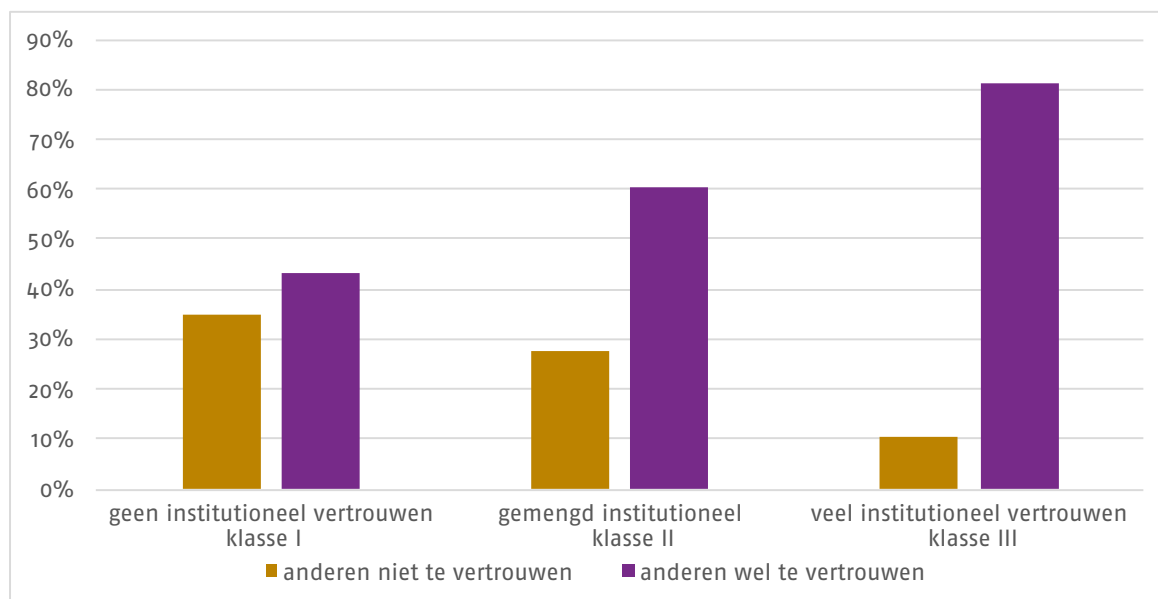

Gebaseerd op de vraag 'Wat vindt u van de volgende uitspraken? (1) Kamerleden geven niets om de mening van mensen zoals ik; (2) De politieke partijen zijn alleen maar geïnteresseerd in mijn stem en niet in mijn mening; (3) Mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op de regeringspolitiek; (4) Ik ben goed in staat om een actieve rol te spelen in de politiek; (5) Ik heb een goed beeld van de belangrijkste politieke problemen in ons land; (6) Soms lijkt de politiek zo ingewikkeld dat mensen zoals ik moeilijk kunnen begrijpen wat er speelt. Met antwoordcategorieën (a) dat is zo; (b) dat is niet zo.

Bron: LISS (2020)

van de politieke problemen zoals zij die zien. Ongeveer de helft vindt de politiek te ingewikkeld.

Het voert te ver om na te gaan waar het politiek en maatschappelijk vertrouwen of wantrouwen precies op is gebaseerd. Wel is het relevant om kort te melden of er grote sociaal- demografische verschillen zijn en of een gebrek aan vertrouwen in instituties samenhangt met het eerdergenoemde sociale vertrouwen. Uit een nadere analyse (zie bijlage) blijkt dat het vertrouwen in andere mensen en het opleidingsniveau sterk bepalen tot welke klasse men behoort. Om het belang van vertrouwen in andere mensen ('generalized trust') nog wat meer zichtbaar te maken, kan figuur 3 behulpzaam zijn. Deze figuur laat zien dat de groep met een breed wantrouwen in maatschappelijke instituties ook wordt gekenmerkt door een relatief hoog wantrouwen in mensen. Als we naar de groep met 'breed vertrouwen in instituties' kijken, dan is duidelijk te zien dat dit ook een groep mensen is die veel vertrouwen in andere mensen heeft (80%). Slecht 10 procent van deze groep neigt naar het antwoord dat "je niet voorzichtig genoeg kan zijn in de omgang met mensen."

Figuur 3: Verband tussen vertrouwen in mensen en institutioneel vertrouwen

De sociale vertrouwensvraag luidt: "Denkt u, in het algemeen, dat de meeste mensen te vertrouwen zijn, of dat je niet voorzichtig genoeg kunt zijn in de omgang met mensen?" Antwoorden op een 11-puntschaal met waarden 0 = je kunt niet voorzichtig genoeg zijn; tot 10 = de meeste mensen zijn te vertrouwen. De tweedeling wel en niet te vertrouwen is gebaseerd op respectievelijk 'wel' (6-10) en 'niet' (0-4).

Bron: LISS (2020)

4.2 Vertrouwen in politieke en maatschappelijke instituties en vertrouwen in pensioeninstituties

De kernvraag is uiteraard in welke mate het vertrouwen in politieke en maatschappelijke instituties doorwerkt in het vertrouwen in pensioenfondsen en die andere grote spelers in het pensioenveld, de verzekeringsmaatschappijen. Om deze vraag te beantwoorden is gezien hoe de drie vertrouwensklassen die zijn afgeleid in de voorgaande paragraaf samenhangen met het vertrouwen in pensioenfondsen en aanpalende spelers in de pensioensector.

Tabel 2 laat voor de verschillende klassen van politiek en maatschappelijk vertrouwen zien hoe groot het vertrouwen dan wel wantrouwen is in de belangrijkste pensioeninstituties. Binnen de klasse die een breed vertrouwen in politieke en maatschappelijke instituties heeft (klasse III), bestaat een veel groter vertrouwen in alle pensioeninstituties. Opvallend is dat voor deze klasse men vooral meer vertrouwen heeft in de pensioeninstituties met een (semi-) publiek karakter dan in de private pensioenpartijen. Binnen deze klasse is het percentage respondenten dat aangeeft weinig of geen vertrouwen te hebben in de pensioeninstituties met een semipubliek

Tabel 2: Vertrouwen in pensioeninstuties, naar verschillende klassena, 2020

	Geen of weinig vertrouwen	Neutraal	Enig tot veel vertrouwen	Totaal
Percentages				
Pensioenfondsen				
klasse I	46	38	16	100
klasse II	36	32	32	100
klasse III	19	27	54	100
Toezichthouder DNB				
klasse I	45	42	13	100
klasse II	28	43	29	100
klasse III	11	36	53	100
Overheid				
klasse I	68	26	6	100
klasse II	50	29	21	100
klasse III	18	30	52	100
Banken				
klasse I	59	33	8	100
klasse II	53	31	16	100
klasse III	35	35	30	100
Verzekeraars				
klasse I	62	29	9	100
klasse II	52	35	13	100
klasse III	34	36	30	100

(a) Klasse I = 'Breed wantrouwen in publieke instituties'; Klasse II = 'Wantrouwen in politiek, vertrouwen in uitvoerders'; en Klasse III = 'Breed vertrouwen in publieke instituties'.

De vraag waarop deze uitkomsten zijn gebaseerd luidt: "In Nederland is de zorg voor het pensioen in handen van verschillende instanties. In hoeverre vertrouwt u de onderstaande instanties in het garanderen van een goed pensioen? Antwoordcategorieën variëren van (1) geen vertrouwen; (2) weinig vertrouwen; (3) neutraal; (4) enig vertrouwen; (5) veel vertrouwen.

Bron: LISS (2020)

karakter relatief laag. Het gaat hierbij om de pensioenfondsen (19%), de toezichthouder De Nederlandsche Bank (11%) en de overheid (18%).

Voor de klasse met een breed wantrouwen (klasse I) in politieke en maatschappelijke instituties is het wantrouwen in pensioeninstuties navenant hoog. Ruim de helft van de respondenten geeft aan geen of weinig vertrouwen te hebben in de banken (59%) en verzekeraars (62%). En wellicht is het redelijk voorspelbaar dat deze groep ook de overheid het meest wantrouwt (68%), nog meer dan verzekeraars of financiële tussenpersonen. De klasse met een gemengde positie (klasse II) neemt een middenpositie: ongeveer 30 procent heeft enig tot veel vertrouwen in pensioenfondsen en de pensioentoezichthouder De Nederlandsche Bank (DNB). Het feit dat private instellingen als banken en verzekeraars eenzelfde niveau van wantrouwen ontmoeten bij klassen I en II is in dat opzicht veelzeggend en suggereert dat het wantrouwen in instituties een bredere lading dekt dan aanvankelijk gedacht.

Grote verschillen tussen de onderscheiden klassen van vertrouwen in politieke en maatschappelijke instituties zien we ook als we wat dieper duiken in de achterliggende determinanten van vertrouwen in pensioeninstituties. We hebben respondenten gevraagd om pensioenfondsen te beoordelen op een aantal kenmerken die volgens economisch psychologen (Gärting e.a., 2015; Van Raaij, 2016; Colquitt e.a., 2007) de kern vormen van het vertrouwen dat klanten hebben in organisaties.

In tabel 3 zijn deze vier kernwaarden gepresenteerd die de vier theoretische basiswaarden van vertrouwen aangeven (zie paragraaf 2.2): stabiliteit, eerlijkheid, deskundigheid en het klantenbelang. En ook hier zien we een duidelijke rangschikking in het typeren van pensioenfondsen: mensen met breed wantrouwen in maatschappelijke instituties (klasse I) kenmerken pensioenfondsen overwegend als instabiel, oneerlijk, ondeskundig en het vooropstellen van eigen belang. Het omgekeerde kan men aantreffen bij de groep met breed vertrouwen (klasse III): zij zien pensioenfondsen overwegend als eerlijk en deskundig. Over de stabiliteit en het klantenbelang is deze groep enigszins verdeeld: een kwart ziet pensioenfondsen als instabiel en een derde als stabiel. En ten aanzien van het klantenbelang ziet 29 procent van deze groep dat het eigen belang voorop staat, terwijl maar 27 procent ziet dat het klantenbelang telt.

Dezelfde kernwaarden zijn ook voor de verzekeraars in kaart gebracht en deze komen *grosso modo* overeen met die van pensioenfondsen, hoewel op bepaalde punten mensen toch wel enige verschillen waarnemen. Verzekeraars worden als iets meer stabiel gezien, maar ook veel oneerlijker dan pensioenfondsen, hetgeen wellicht samenhangt met de perceptie dat verzekeraars gezien worden als partijen die veel meer hun eigen belang nastreven dan pensioenfondsen. Hoe sterk deze percepties doorwerken in het vertrouwen in pensioenfondsen en verzekeraars toont tabel 4.

Tabel 4 bevat twee stapsgewijze regressieanalyses voor zowel het vertrouwen in pensioenfondsen als in verzekeraars. Model 1 neemt als voorspellende variabelen het vertrouwen in politieke en maatschappelijke instituties (middels de klassenvariabele) op, alsmede het sociaal vertrouwen in mensen ('generalized trust'). In model 2 zijn ook de oordelen over de vier eigenschappen die men aan pensioenfondsen toedicht als verklarende variabelen opgenomen. Modellen 3 en 4 herhalen deze analyse voor de verzekeringsmaatschappijen. Model 1 laat zien dat sociaal vertrouwen ('generalized trust') van groot belang is om vertrouwen in pensioeninstituties te verklaren: hoe lager het sociaal vertrouwen, des te lager het vertrouwen in pensioenfondsen. Ook het politieke en maatschappelijk vertrouwen (ingedeeld in de drie klassen) is belangrijk: naarmate men meer vertrouwen heeft in maatschappelijke instituties heeft men ook meer vertrouwen in pensioenfondsen. In model 2 hebben we model 1 uitgebreid

Tabel 3: Typering van pensioenfondsen en verzekeraars in zaken pensioenbeheer, naar klassena, 2020

<i>Stabiliteit</i>	Hoe mensen pensioeninstuties zien			Totaal
	Instabiel	Neutraal	Stabiel	
Pensioenfondsen				
Klasse I	49	40	11	100
Klasse II	38	40	22	100
Klasse III	26	40	34	100
Verzekeraars				
Klasse I	40	45	15	100
Klasse II	26	48	26	100
Klasse III	15	46	39	100
<i>Eerlijkheid</i>	Oneerlijk	Neutraal	Eerlijk	Totaal
Pensioenfondsen				
Klasse I	43	49	8	100
Klasse II	32	42	26	100
Klasse III	16	45	39	100
Verzekeraars				
Klasse I	51	41	8	100
Klasse II	44	39	17	100
Klasse III	28	50	22	100
<i>Deskundigheid</i>	Ondeskundig	Neutraal	Deskundig	Totaal
Pensioenfondsen				
Klasse I	35	51	14	100
Klasse II	21	47	32	100
Klasse III	9	43	48	100
Verzekeraars				
Klasse I	25	57	18	100
Klasse II	19	51	30	100
Klasse III	9	44	47	100
<i>Belang klant</i>	Eigen belang	Neutraal	Belang klant	Totaal
Pensioenfondsen				
Klasse I	51	40	9	100
Klasse II	44	41	15	100
Klasse III	29	44	27	100
Verzekeraars				
Klasse I	61	31	8	100
Klasse II	64	24	12	100
Klasse III	53	30	17	100

Bron: LISS (2020).

(a) Klasse I = 'Breed wantrouwen in publieke instituties'; Klasse II = 'Wantrouwen in politiek, vertrouwen in uitvoerders'; en Klasse III = 'Breed vertrouwen in publieke instituties'. De oordelen over pensioenfondsen en verzekeraars zijn gebaseerd op basis van de vraag hoe respondenten deze zouden typeren, waarbij men 5-punts antwoordcategorieën had met als uitersten (1) instabiel–stabiel; (2) oneerlijk– eerlijk; (3) ondeskundig–deskundig; (4) gericht op eigen belang – belang van de klant.

Tabel 4: Verklaring vertrouwen in pensioenfondsen en verzekeraars, hiërarchische regressieanalyses

	Pensioenfondsen		Verzekeraars	
	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4
Vertrouwen in mensen	0,15** (0,04)	0,10** (0,03)	0,07** (0,03)	0,05 (0,03)
Oordeel over pensioenfondsen				
Stabiliteit	-	0,68** (0,08)	-	0,36** (0,08)
Eerlijkheid	-	0,81** (0,09)	-	0,81** (0,09)
Deskundigheid	-	0,40** (0,09)	-	0,02 (0,08)
Belang klant	-	0,20** (0,07)	-	0,44** (0,06)
Vertrouwensklassen (Breed wantrouwen (I) = 0)				
Politiek wantrouwen (II)	0,63** (0,16)	0,18 (0,17)	0,45** (0,16)	0,22 (0,17)
Breed vertrouwen (III)	1,36** (0,16)	0,68** (0,17)	1,20** (0,16)	0,68** (0,17)
Controlefactoren ^a	Ja	Ja	Ja	Ja
Pseudo R ²	0,05	0,23	0,03	0,15
N =	1284	1284	1284	1284

(a) Gecontroleerd voor leeftijd, geslacht en opleiding. Geschat met ordered logit; significantie is aangegeven met * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$

met de vier onderliggende karaktereigenschappen van pensioenfondsen. Door de opname van deze variabelen worden de coëfficiënten van de vertrouwensvariabelen kleiner, hetgeen een indicatie is dat de vier variabelen voor een deel de effecten van het vertrouwen in mensen en de institutionele vertrouwensklassen verdisconteren.⁴

Het belangrijkste inzicht is dat de gemiddelde burger stabiliteit en eerlijkheid als belangrijke karaktereigenschappen ziet, terwijl deskundigheid en het belang van de klant weliswaar een positieve invloed hebben op het vertrouwen in pensioeninstuties maar ook minder belangrijk worden gevonden dan stabiliteit en eerlijkheid. Het feit dat de klasse III-dummy een significant effect heeft op het vertrouwen in pensioenfondsen geeft ook de meerwaarde van de onderliggende latente klasse-analyse aan: op een of andere manier vangt deze analyse een aspect dat andere variabelen niet meten. Deze analyse is op identieke wijze herhaald voor de verzekeraars (model 3 en 4), waarbij het meest opvallende is dat deskundigheid niet als een belangrijke

4 Een check op multicollineariteit door middel van het beoordelen van de 'variable inflation factor'(vif) laat zien dat hier geen sprake van is.

eigenschap wordt beschouwd die het vertrouwensoordeel beïnvloedt, en dat de coëfficiënt voor stabiliteit kleiner is dan die voor de pensioenfondsenvergelijking.

De laatste vraag is of de bovenstaande inzichten uniform gelden voor alle drie institutionele vertrouwensklassen. Het is denkbaar dat mensen met een breed *wantrouwen* in maatschappelijke instituties aspecten van pensioenbeheerders anders wegen dan mensen met een breed *vertrouwen* in politieke en maatschappelijke instituties. Tabel 5a bevat een subgroep-analyse voor de pensioenfondsen die opvallende verschillen tussen klassen laat zien. Voor de groep die een breed wantrouwen koestert richting publieke instituties blijkt vooral eerlijkheid en (in mindere mate) deskundigheid relevant. Daarmee wijkt deze groep sterk af van de andere twee groepen, voor wie vooral het beeld van stabiliteit bijdraagt aan het vertrouwen. Deskundigheid is ook statistisch significant maar in verhouding tot de stabiliteit en eerlijkheid minder van belang. Het belang van de klant is alleen van belang bij de groep die breed vertrouwen in politieke en maatschappelijke instituties heeft. Deze verschillen tussen klassen zijn van groot belang omdat het aangeeft dat verschillende klassen in de maatschappij verschillende waarden belangrijk vinden, waarbij eerlijkheid blijkbaar een zeer belangrijke waarde is voor groepen die geen vertrouwen hebben in publieke instanties. Het feit dat deskundigheid ook een belangrijke waarde is, valt ook goed te begrijpen in het licht van de vertrouwensliteratuur. Voor wie toch al weinig vertrouwen heeft in de medemens is het uit handen geven van je pensioenfinanciering aan een pensioenfonds in de ogen van deze klasse een riskante zaak. Die onzekerheid over hoe een pensioenfonds met het pensioenvermogen omgaat, kan ten dele worden gecompenseerd in de ogen van respondenten door meer waarde toe te kennen aan de deskundigheid van pensioenfondsen.

Tabel 5b bevat een subgroep-analyse voor de verzekeraars die eveneens opvallende verschillen tussen klassen laat zien, maar ook verschillen in relatie tot pensioenfondsen. Voor verzekeraars gelden eerlijkheid en klantbelang als belangrijke eigenschappen, vooral bij de klasse die een breed wantrouwen (klasse I) aan de dag legt. Het feit dat deskundigheid geen rol van betekenis speelt zou wellicht ermee te maken kunnen hebben dat verzekeraars in het beeld van burgers functioneren als een volwaardig bedrijf dat zich staande moet houden in de markt, en om zich staande te kunnen houden is deskundigheid een vanzelfsprekende vereiste. Pensioenfondsen kennen veelal de vorm van een Stichting, en het bestuur van die Stichting heeft als taak om de afgesproken pensioenregeling te aanvaarden en uit te voeren, en in de uitvoering daarvan dient men de belangen van alle belanghebbenden (werkgevers, deelnemers, gewezen deelnemers, pensioengerechtigden) af te wegen. De verstrengeling van belangen en de uitgebreide governance maakt pensioenfondsen in de

Tabel 5a: Determinanten van vertrouwen in pensioenfondsen, naar klassen van vertrouwen in politieke en maatschappelijke instituties

	Klasse I Breed wantrouwen	Klasse II Politiek wantrouwen	Klasse III Breed vertrouwen
Oordeel over pensioenfondsen			
Stabiliteit	0,27 (0,21)	0,70** (0,13)	0,78** (0,11)
Eerlijkheid	1,57** (0,33)	0,82** (0,16)	0,73** (0,13)
Deskundigheid	0,74** (0,24)	0,41** (0,14)	0,27* (0,13)
Belang klant	-0,44 (0,24)	0,12 (0,12)	0,35** (0,10)
Controlefactoren ^a	Ja	Ja	Ja
Pseudo R ²	0,25	0,21	0,19
N =	183	446	655

(a) Geanalyseerd met ordered logit regressie, gecontroleerd voor vertrouwen in mensen, leeftijd, geslacht en opleiding; significantie is aangegeven met * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$

Tabel 5b: Determinanten van vertrouwen in verzekeraars, naar klassen van vertrouwen in politieke en maatschappelijke instituties

	Klasse I Breed wantrouwen	Klasse II Politiek wantrouwen	Klasse III Breed vertrouwen
Oordeel over verzekeraars			
Stabiliteit	0,22 (0,21)	0,35** (0,13)	0,45** (0,12)
Eerlijkheid	1,41** (0,26)	0,44** (0,14)	0,97** (0,13)
Deskundigheid	-0,13 (0,22)	0,11 (0,14)	-0,01 (0,12)
Belang klant	0,53** (0,18)	0,50** (0,11)	0,39** (0,08)
Controlefactoren ^a	ja	ja	Ja
Pseudo R ²	0,27	0,10	0,13
N =	183	446	655

(a) Geanalyseerd met ordered logit regressie, gecontroleerd voor vertrouwen in mensen, leeftijd, geslacht en opleiding; significantie is aangegeven met * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$

aard complexer dan verzekeraars. En wellicht dat het beleid meer politiek getint is dan dat van een verzekeraar omdat een pensioenfonds door haar stakeholders directer moet nadenken over rechtvaardigheid en solidariteit en het afleggen van verantwoording. Stabiliteit en eerlijkheid zijn kortom belangrijke eigenschappen van een pensioenbeheerder.

5. Conclusies en discussie

Het vertrouwen dat burgers in pensioenfondsen hebben valt niet los te zien van het vertrouwen in politieke en maatschappelijke instituties. Dat is de belangrijkste conclusie van deze studie rond het vertrouwen in pensioeninstituties. Op basis van een statistische analyse zijn drie latente homogene groepen vast te stellen die het vertrouwen in politiek en samenleving samenvatten: een kleine klasse (14%) die gekenmerkt wordt door een breed wantrouwen in maatschappelijke instituties; een grotere klasse (35%) die weliswaar vertrouwen heeft in instituties die publieke taken uitvoeren, maar weinig vertrouwen heeft in de politieke instituties; en tot slot een grote klasse (51%) die een breed vertrouwen heeft in zowel de politieke als de uitvoerende instituties. En die driedeling speelt een belangrijke rol in het hebben van vertrouwen in pensioeninstituties. Nadere analyse van hoe respondenten pensioenfondsen en verzekeraars typeren laat zien dat de groep die een breed wantrouwen richting politiek en samenleving tentoonspreidt, factoren als eerlijkheid en deskundigheid heel zwaar laat meetellen in het geven of onthouden van vertrouwen in bijvoorbeeld pensioenfondsen, terwijl in de klasse met 'breed vertrouwen in publieke instituties' de eigenschappen stabiliteit en eerlijkheid in gelijke mate doorwerken in het vertrouwen dat men geeft aan pensioenfondsen. Ook voor verzekeraars zien we duidelijke verschillen in waardering in termen van vertrouwen.

De implicaties van deze bevindingen zijn enerzijds eenvoudig, maar voor wie er dieper over nadenkt ook complex. De eenvoudigste implicatie is dat men zich niet moet blindstaren op gemiddelde vertrouwenscijfers. Het SCP (2020, p. 14) toont bijvoorbeeld mooie gestaag stijgende cijfers over het gemiddelde vertrouwen in politiek en samenleving. De analyse in deze studie laat echter een belangrijke diversiteit zien, wanneer het vertrouwen in instituties in onderlinge samenhang wordt geanalyseerd.

Een andere implicatie is dat in het benaderen van burgers over pensioen we te maken hebben met verschillende groepen die met verschillende visies of houdingen in het dagelijks leven staan en daarom mogelijk ook verschillend benaderd moeten worden, wil men ze betrekken bij en informeren over pensioen. Voor sommigen zal bijvoorbeeld wantrouwen vooral te maken hebben met hun visie op de stabiliteit van de pensioenfondsen. Hun inschatting dat de wereldeconomie instabiel is kan zich dan vertalen in een gebrek aan vertrouwen in de toekomstige pensioenen. Voor anderen kan wantrouwen vooral gevoed worden door emotionele overwegingen, bijvoorbeeld het idee dat men oneerlijk behandeld wordt. Ons onderzoek doet vermoeden dat groepen met een laag vertrouwen in politieke en maatschappelijke

instituties dit soort meer emotionele overwegingen zwaarder laten meetellen dan een factor als stabiliteit.

De meer complexe implicaties betreffen de stuurbaarheid van vertrouwen. In pensioendiscussies worden nog wel eens tekentafelvoorstellen gedaan die moeten leiden tot het herstel van vertrouwen bij de burger. Zo kan men wel eens beluisteren dat maatwerk, meer keuzevrijheid of het sterk afgrenzen van eigendomsrechten het herstel van vertrouwen in pensioenfondsen kan bewerkstelligen. Deze zienswijze staat echter ver af van de praktijk, en welbeschouwd kan men zich afvragen of dit soort aanbevelingen het vertrouwen niet per saldo verkleinen in plaats van vergroten. Wie eigendomsgrenzen expliciet maakt (bijvoorbeeld individueel pensioenvermogen), bevredigt immers de wensen van de wantrouwende mens en verandert wellicht de vertrouwende mens in een wantrouwende burger. Wij laten bovendien zien dat het vertrouwen in pensioeninstituten samenhangt met vertrouwen in politiek en samenleving en ook hoe het samengaat met sociaal vertrouwen – het vertrouwen in andere mensen. Het vertrouwen dat pensioeninstituten genieten of ontberen is daarmee verbonden met de Nederlandse cultuur.

Pensioenfondsbestuurders staan voor een zware taak nu het pensioenstelsel fors wordt herzien en er niet meer gesproken wordt over zekerheden of garanties. In een Hoofdlijnennotitie over het nieuwe pensioenakkoord (Rijksoverheid, 2020) wordt gesproken van een duurzaam en houdbaar pensioenstelsel dat “eerder perspectief biedt op een koopkrachtig pensioen, wat ook betekent dat het pensioen directer meebeweegt met de ontwikkeling van de economie” (p.8). Op voorhand lijkt dit een recept voor een vertrouwensbreuk met de Nederlandse pensioendeelnemer. Niemand houdt van onzekerheid als het om pensioen gaat, dus ook niet de Nederlandse pensioendeelnemer: hoe onzekerder het pensioen aanvoelt, hoe lager het vertrouwen in het eigen pensioenfonds. Vertrekkend APG-voorzitter Van Olphen benoemde onlangs nog als “fundamentele bedreiging” van het pensioenstelsel het wegvallen van vertrouwen van deelnemers.

“Die [deelnemers] lezen in de kranten dat we zogezegd het beste stelsel ter wereld hebben, maar ze vertrouwen het eigenlijk niet echt. Hoe kunnen deelnemers ervan uitgaan dat ze bij het overhevelen van het pensioenvermogen naar het nieuwe contract een fair aandeel krijgen? Dat dat op een transparante en heldere manier gebeurt? En dat zij vervolgens geholpen worden bij het dragen van die onzekerheid, een onzekerheid waar die deelnemers niet om gevraagd hebben?” (Telegraaf, 19 december 2020).

Stabiliteit en eerlijkheid zijn belangrijke waarden om vertrouwen te geven aan pensioenbeheerders, zo wijst onze studie uit. In het licht van de overgang naar het nieuwe pensioenstelsel, waarin onzekerheid van pensioenuitkomsten prominenter zal zijn, zal het vertrouwen wel eens een structurele daling kunnen meemaken. De berekeningen (zie Pensioenfederatie, 2020) die tot nu toe gemaakt zijn, suggereren dat de onzekerheid in pensioenuitkomsten dragelijk zijn en overeenkomen met de geest van het pensioenakkoord: verliezen in pensioenuitkering, wanneer er gekort moet worden, zijn beperkter dan de toenames van uitkeringen wanneer het economisch tij meezit. Het blijft echter een open vraag hoe pensioendeelnemers na de transitie het nieuwe stelsel met onzekerheid zullen waarderen. De lakmoesproef vormt de eerste periode waarin het economische tij tegenzit en pensioenen neerwaarts worden bijgesteld. Pas dan zal blijken hoe sterk het vertrouwen in pensioenfondsen is.

Literatuur

- Agnew, J.R., L.R. Szykman, S.P. Utkus en J.A. Young, (2012). Trust, plan knowledge and 401 (k) savings behavior. *Journal of Pension Economics & Finance*, 11(1), 1–20.
- Bjørnskov, C. en P.G. Méon, (2013). Is trust the missing root of institutions, education, and development? *Public Choice*, 157(3–4), 641–669.
- Colquitt, J.A., B.A. Scott en J.A. LePine, (2007). Trust, trustworthiness, and trust propensity: A meta-analytic test of their unique relationships with risk taking and job performance. *Journal of Applied Psychology*, 92(4), 909.
- Crujisen, C. van der, J. de Haan en D.J. Jansen, (2016). Trust and financial crisis experiences. *Social Indicators Research*, 127(2), 577–600.
- Crujisen, C. van der, J. de Haan. en R. Roerink, (2019). Financial knowledge and trust in financial institutions, Working Paper, no. 662, DNB, Amsterdam.
- Crujisen, C. van der, J. de Haan en R. Roerink, (2020). Trust in financial institutions: A survey. Working paper, no 693, DNB, Amsterdam.
- Crujisen, C. van der en N. Jonker, (2019). Pension profile preferences: the influence of trust and expected expenses. *Applied Economics*, 51(12), 1212–1231.
- Dalen, H.P. van en K. Henkens, (2018a). Do people really want freedom of choice? Assessing preferences of pension holders. *Social Policy & Administration*, 52(7), 1379–1395.
- Dalen, H.P. van en K. Henkens (2018b). The making and breaking of trust in pension providers: an empirical study of pension participants. *Geneva Papers on Risk and Insurance – Issues and Practice*, 43(3), 473–491.
- Esterik-Plasmeijer, P. van en W.F. van Raaij, (2017). Banking system trust, bank trust, and bank loyalty. *International Journal of Bank Marketing*, 35(1), 97–111.
- Fehr, E. (2009). On the economics and biology of trust. *Journal of the European Economic Association*, 7(2–3), 235–266.
- Gärling, T., E. Kirchler, A. Lewis en F. van Raaij, (2009) 'Psychology, financial decision making, and financial crises', *Psychological Science in the Public Interest*, 10(1), 1–47.
- Glaeser, E.L., D.I. Laibson, J.A. Scheinkman en C.L. Soutter, (2000). Measuring trust. *Quarterly Journal of Economics*, 115(3), 811–846.
- Grayson, K., D. Johnson en D.F.R. Chen, (2008). Is firm trust essential in a trusted environment? How trust in the business context influences customers. *Journal of Marketing Research*, 45(2), 241–256.
- La Porta, R., F. Lopez-de-Silanes, A. Shleifer en R.W. Vishny, (1997). Trust in large organizations. *American Economic Review*, 333–338.
- Mayer, R. C., J.H. Davis en F.D. Schoorman, F. D. (1995) 'An integrative model of organizational trust', *Academy of Management Review*, 20(3), 709–734.
- Pensioenfederatie, 2020, Werkgroep Financieel, Pensioenfederatie, Den Haag 19 juni 2020.
- Pirson, M. en D. Malhotra (2008) 'Unconventional Insights for Managing Stakeholder Trust', *MIT Sloan Management Review*, 49(4), 43–50.
- Raaij, W.F. van (2009). Hoe krijgt de financiële sector het vertrouwen weer terug? *Me Judice*, 14 mei 2009.
- Raaij, W.F. van (2016). *Understanding consumer financial behavior: Money management in an age of financial illiteracy*. Springer, New York.
- Rijksoverheid, 2020, *Hoofdlijnnotitie uitwerking Pensioenakkoord*, 20 juni 2020, Den Haag.
- Sapienza, P., A. Toldra Simats en L. Zingales, (2013). Understanding trust. *Economic Journal*, 123(573), 1313–1332.

Sociaal Cultureel Planbureau (2020). *Burgerperspectieven 2020*, SCP, Den Haag.

Tamerus, J. en C. van Dedem (red.) (2020). *Waartoe zijn pensioenfondsen op aarde?*, Wolters Kluwer, Deventer.

Vermunt, J. K. en J. Magidson (2004). Latent class analysis. *The Sage encyclopedia of social sciences research methods*, 2, 549–553.

Bijlage 1: Kenmerken van latente klassen van vertrouwen in politieke en maatschappelijke instituties

Tabel A1 bevat een (multinomiale) regressieanalyse, waarin sociaal vertrouwen (d.i. vertrouwen in mensen) en een aantal sociaal-demografische kenmerken zijn gebruikt als voorspellers van politiek en maatschappelijk vertrouwen. Uit deze analyse blijkt dat het vertrouwen in andere mensen en het opleidingsniveau sterk bepalen tot welke klasse men behoort.

Tabel A1: Verklaring van kans dat men tot een bepaalde klasse behoort (met klasse II als referentiecategorie, multinomiale logitanalyse)

	Kans dat men tot de volgende klasse behoort:	
	Breed wantrouwen (klasse I)	Breed vertrouwen (klasse II)
Leeftijd (in jaren)	-0,00 (0,01)	-0,01* (0,00)
Opleiding (laag =0)		
Midden	-0,63** (0,21)	-0,08 (0,17)
Hoog	-0,85** (0,24)	0,52** (0,17)
Geslacht (man =0)	0,31 (0,18)	0,06 (0,13)
Vertrouwen in mensen (0-11 schaal)	-0,10* (0,04)	0,25** (0,03)
Constante	-0,28 (0,46)	-1,00 (0,36)
N =		1.286
OPseudo R ²		0,07

Significantie is aangegeven met * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$

Tabel A2 geeft weer hoe groot de verschillen binnen opleidingsniveaus zijn in de mate waarin men vertrouwen heeft in publieke instituties. Om maar meteen te voorkomen dat men laag- en hoogopgeleid vereenzelvigd met laag en hoog vertrouwen: tabel A2 laat voor de groep laagopgeleiden zien dat 24 procent binnen de klasse 'breed wantrouwen' valt en 38 procent in de klasse 'breed vertrouwen'. Van degenen met een opleiding hbo of wetenschappelijk niveau is het percentage dat in de klasse 'breed wantrouwen' valt slechts zeven procent. De hoogopgeleiden vallen overwegend (bijna twee derde) in de groep breed vertrouwen; en als we het onderscheid binnen deze groep verbijzonderen naar hbo en universiteit dan neemt dat verschil nog meer toe: 60 procent van de hbo'ers vallen in de 'breed vertrouwen'-klasse, tegen 76 procent van de universitair geschoolden. De opleidingsgradiënt speelt derhalve een grote rol in de vertrouwensrelatie tussen burger en instituties in de samenleving.

Tabel A2: Verdeling van vertrouwensklassen naar opleidingsgraad

Opleidingsniveau	Vertrouwensklassen:			Totaal
	Breed wantrouwen I	Politiek wantrouwen, vertrouwen in uitvoerders II	Breed vertrouwen III	
	Percentages			
Laag	24	38	38	100
Midden	14	40	46	100
Hoog	7	28	65	100

Bron: LISS (2020); opleidingsgraad heeft betrekking op laag (basisonderwijs en vmbo); midden (havo, vwo en mbo); en hoog (hbo en wo).

OVERZICHT UITGAVEN IN DE DESIGN PAPER SERIE

- 1 Naar een nieuw pensioencontract (2011)
Lans Bovenberg en Casper van Ewijk
- 2 Langlevenrisico in collectieve pensioencontracten (2011)
Anja De Waegenaere, Alexander Paulis en Job Stigter
- 3 Bouwstenen voor nieuwe pensioencontracten en uitdagingen voor het toezicht daarop (2011)
Theo Nijman en Lans Bovenberg
- 4 European supervision of pension funds: purpose, scope and design (2011)
Niels Kortleve, Wilfried Mulder and Antoon Pelsser
- 5 Regulating pensions: Why the European Union matters (2011)
Ton van den Brink, Hans van Meerten and Sybe de Vries
- 6 The design of European supervision of pension funds (2012)
Dirk Broeders, Niels Kortleve, Antoon Pelsser and Jan-Willem Wijckmans
- 7 Hoe gevoelig is de uittredeleeftijd voor veranderingen in het pensioenstelsel? (2012)
Didier Fouarge, Andries de Grip en Raymond Montizaan
- 8 De inkomensverdeling en levensverwachting van ouderen (2012)
MARIKE KNOEF, ROB ALESSIE en ADRIAAN KALWIJ
- 9 Marktconsistente waardering van zachte pensioenrechten (2012)
Theo Nijman en Bas Werker
- 10 De RAM in het nieuwe pensioenakkoord (2012)
Frank de Jong en Peter Schotman
- 11 The longevity risk of the Dutch Actuarial Association's projection model (2012)
Frederik Peters, Wilma Nusselder and Johan Mackenbach
- 12 Het koppelen van pensioenleeftijd en pensioenaanspraken aan de levensverwachting (2012)
Anja De Waegenaere, Bertrand Melenberg en Tim Boonen
- 13 Impliciete en expliciete leeftijdsdifferentiatie in pensioencontracten (2013)
Roel Mehlkopf, Jan Bonenkamp, Casper van Ewijk, Harry ter Rele en Ed Westerhout
- 14 Hoofdlijnen Pensioenakkoord, juridisch begrepen (2013)
Mark Heemskerk, Bas de Jong en René Maatman
- 15 Different people, different choices: The influence of visual stimuli in communication on pension choice (2013)
Elisabeth Brügggen, Ingrid Rohde and Mijke van den Broeke
- 16 Herverdeling door pensioenregelingen (2013)
Jan Bonenkamp, Wilma Nusselder, Johan Mackenbach, Frederik Peters en Harry ter Rele
- 17 Guarantees and habit formation in pension schemes: A critical analysis of the floor-leverage rule (2013)
Frank de Jong and Yang Zhou
- 18 The holistic balance sheet as a building block in pension fund supervision (2013)
Erwin Fransen, Niels Kortleve, Hans Schumacher, Hans Staring and Jan-Willem Wijckmans
- 19 Collective pension schemes and individual choice (2013)
Jules van Binsbergen, Dirk Broeders, Myrthe de Jong and Ralph Kojien
- 20 Building a distribution builder: Design considerations for financial investment and pension decisions (2013)
Bas Donkers, Carlos Lourenço, Daniel Goldstein and Benedict Dellaert

- 21 Escalerende garantietoezeggingen: een alternatief voor het StAr RAM-contract (2013)
Seraas van Bilsen, Roger Laeven en Theo Nijman
- 22 A reporting standard for defined contribution pension plans (2013)
Kees de Vaan, Daniele Fano, Herialt Mens and Giovanna Nicodano
- 23 Op naar actieve pensioenconsumenten: Inhoudelijke kenmerken en randvoorwaarden van effectieve pensioencommunicatie (2013)
Niels Kortleve, Guido Verbaal en Charlotte Kuiper
- 24 Naar een nieuw deelnemergericht UPO (2013)
Charlotte Kuiper, Arthur van Soest en Cees Dert
- 25 Measuring retirement savings adequacy; developing a multi-pillar approach in the Netherlands (2013)
Marieke Knoef, Jim Been, Rob Alessie, Koen Caminada, Kees Goudswaard, and Adriaan Kalwij
- 26 Illiquiditeit voor pensioenfondsen en verzekeraars: Rendement versus risico (2014)
Joost Driessen
- 27 De doorsneesystematiek in aanvullende pensioenregelingen: effecten, alternatieven en transitiepaden (2014)
Jan Bonenkamp, RYanne Cox en Marcel Lever
- 28 EIOPA: bevoegdheden en rechtsbescherming (2014)
Ivor Witte
- 29 Een institutionele beleggersblik op de Nederlandse woningmarkt (2013)
Dirk Brounen en Ronald Mahieu
- 30 Verzekeraar en het reële pensioencontract (2014)
Jolanda van den Brink, Erik Lutjens en Ivor Witte
- 31 Pensioen, consumptiebehoeften en ouderenzorg (2014)
Marieke Knoef, Arjen Hussem, Arjan Soede en Jochem de Bresser
- 32 Habit formation: implications for pension plans (2014)
Frank de Jong and Yang Zhou
- 33 Het Algemeen pensioenfonds en de taakafbakening (2014)
Ivor Witte
- 34 Intergenerational Risk Trading (2014)
Jijia Cui and Eduard Ponds
- 35 Beëindiging van de doorsneesystematiek: juridisch navigeren naar alternatieven (2015)
Dick Boeijen, Mark Heemskerk en René Maatman
- 36 Purchasing an annuity: now or later? The role of interest rates (2015)
Thijs Markwat, Roderick Molenaar and Juan Carlos Rodriguez
- 37 Entrepreneurs without wealth? An overview of their portfolio using different data sources for the Netherlands (2015)
Mauro Mastrogiacomo, Yue Li and Rik Dillingh
- 38 The psychology and economics of reverse mortgage attitudes. Evidence from the Netherlands (2015)
Rik Dillingh, Henriëtte Prast, Mariacristina Rossi and Cesira Urzì Brancati
- 39 Keuzevrijheid in de uittreedleeftijd (2015)
Arthur van Soest
- 40 Afschaffing doorsneesystematiek: verkenning van varianten (2015)
Jan Bonenkamp en Marcel Lever
- 41 Nederlandse pensioenopbouw in internationaal perspectief (2015)
Marieke Knoef, Kees Goudswaard, Jim Been en Koen Caminada
- 42 Intergenerationele risicodeling in collectieve en individuele pensioencontracten (2015)
Jan Bonenkamp, Peter Broer en Ed Westerhout
- 43 Inflation Experiences of Retirees (2015)
Adriaan Kalwij, Rob Alessie, Jonathan Gardner and Ashik Anwar Ali
- 44 Financial fairness and conditional indexation (2015)
Torsten Kleinow and Hans Schumacher
- 45 Lessons from the Swedish occupational pension system (2015)
Lans Bovenberg, RYanne Cox and Stefan Lundbergh

- 46 Heldere en harde pensioenrechten onder een PPR (2016)
Mark Heemskerk, René Maatman en Bas Werker
- 47 Segmentation of pension plan participants: Identifying dimensions of heterogeneity (2016)
Wiebke Eberhardt, Elisabeth Brüggem, Thomas Post and Chantal Hoet
- 48 How do people spend their time before and after retirement? (2016)
Johannes Binswanger
- 49 Naar een nieuwe aanpak voor risicoprofiel-meting voor deelnemers in pensioenregelingen (2016)
Benedict Dellaert, Bas Donkers, Marc Turlings, Tom Steenkamp en Ed Vermeulen
- 50 Individueel defined contribution in de uitkeringsfase (2016)
Tom Steenkamp
- 51 Wat vinden en verwachten Nederlanders van het pensioen? (2016)
Arthur van Soest
- 52 Do life expectancy projections need to account for the impact of smoking? (2016)
Frederik Peters, Johan Mackenbach en Wilma Nusselder
- 53 Effecten van gelaagdheid in pensioen-documenten: een gebruikersstudie (2016)
Louise Nell, Leo Lentz en Henk Pander Maat
- 54 Term Structures with Converging Forward Rates (2016)
Michel Vellekoop and Jan de Kort
- 55 Participation and choice in funded pension plans (2016)
Manuel García-Huitrón and Eduard Ponds
- 56 Interest rate models for pension and insurance regulation (2016)
Dirk Broeders, Frank de Jong and Peter Schotman
- 57 An evaluation of the nFTK (2016)
Lei Shu, Bertrand Melenberg and Hans Schumacher
- 58 Pensioenen en inkomensongelijkheid onder ouderen in Europa (2016)
Koen Caminada, Kees Goudswaard, Jim Been en Marike Knoef
- 59 Towards a practical and scientifically sound tool for measuring time and risk preferences in pension savings decisions (2016)
Jan Potters, Arno Riedl and Paul Smeets
- 60 Save more or retire later? Retirement planning heterogeneity and perceptions of savings adequacy and income constraints (2016)
Ron van Schie, Benedict Dellaert and Bas Donkers
- 61 Uitstroom van oudere werknemers bij overheid en onderwijs. Selectie uit de poort (2016)
Frank Cörvers en Janneke Wilschut
- 62 Pension risk preferences. A personalized elicitation method and its impact on asset allocation (2016)
Gosse Alserda, Benedict Dellaert, Laurens Swinkels and Fieke van der Lecq
- 63 Market-consistent valuation of pension liabilities (2016)
Antoon Pelsser, Ahmad Salahnejhad and Ramon van den Akker
- 64 Will we repay our debts before retirement? Or did we already, but nobody noticed? (2016)
Mauro Mastrogiacomo
- 65 Effectieve ondersteuning van zelfmanagement voor de consument (2016)
Peter Lapperre, Alwin Oerlemans en Benedict Dellaert
- 66 Risk sharing rules for longevity risk: impact and wealth transfers (2017)
Anja De Waegenaere, Bertrand Melenberg and Thijs Markwat
- 67 Heterogeniteit in doorsneeproblematiek. Hoe pakt de transitie naar degressieve opbouw uit voor verschillende pensioenfondsen? (2017)
Loes Frehen, Wouter van Wel, Casper van Ewijk, Johan Bonekamp, Joost van Valkengoed en Dick Boeijen
- 68 De toereikendheid van pensioenopbouw na de crisis en pensioenhervormingen (2017)
Marike Knoef, Jim Been, Koen Caminada, Kees Goudswaard en Jason Rhuggenaath

- 69 De combinatie van betaald en onbetaald werk in de jaren voor pensioen (2017)
Marleen Damman en Hanna van Solinge
- 70 Default life-cycles for retirement savings (2017)
Anna Grebenchtchikova, Roderick Molenaar, Peter Schotman en Bas Werker
- 71 Welke keuzemogelijkheden zijn wenselijk vanuit het perspectief van de deelnemer? (2017)
Casper van Ewijk, Roel Mehlkopf, Sara van den Bleeken en Chantal Hoet
- 72 Activating pension plan participants: investment and assurance frames (2017)
Wiebke Eberhardt, Elisabeth Brügggen, Thomas Post en Chantal Hoet
- 73 Zerotopia – bounded and unbounded pension adventures (2017)
Samuel Sender
- 74 Keuzemogelijkheden en maatwerk binnen pensioenregelingen (2017)
Saskia Bakels, Agnes Joseph, Niels Kortleve en Theo Nijman
- 75 Polderen over het pensioenstelsel. Het debat tussen de sociale partners en de overheid over de oudedagvoorzieningen in Nederland, 1945–2000 (2017)
Paul Brusse
- 76 Van uitkeringsovereenkomst naar PPR (2017)
Mark Heemskerk, Kees Kamminga, René Maatman en Bas Werker
- 77 Pensioenresultaat bij degressieve opbouw en progressieve premie (2017)
Marcel Lever en Sander Muns
- 78 Bestedingsbehoeften bij een afnemende gezondheid na pensionering (2017)
Lieke Kools en Marike Knoef
- 79 Model Risk in the Pricing of Reverse Mortgage Products (2017)
Anja De Waegenaere, Bertrand Melenberg, Hans Schumacher, Lei Shu and Lieke Werner
- 80 Expected Shortfall voor toezicht op verzekeraars: is het relevant? (2017)
Tim Boonen
- 81 The Effect of the Assumed Interest Rate and Smoothing on Variable Annuities (2017)
Anne G. Balter and Bas J.M. Werker
- 82 Consumer acceptance of online pension investment advice (2017)
Benedict Dellaert, Bas Donkers and Carlos Lourenço
- 83 Individualized life-cycle investing (2017)
Gréta Oleár, Frank de Jong and Ingmar Minderhoud
- 84 The value and risk of intergenerational risk sharing (2017)
Bas Werker
- 85 Pensioenwensen voor en na de crisis (2017)
Jochem de Bresser, Marike Knoef en Lieke Kools
- 86 Welke vaste dalingen en welk beleggings-beleid passen bij gewenste uitkeringsprofielen in verbeterde premiereregelingen? (2017)
Johan Bonekamp, Lans Bovenberg, Theo Nijman en Bas Werker
- 87 Inkomens- en vermogensafhankelijke eigen bijdragen in de langdurige ouderenzorg: een levensloopperspectief (2017)
Arjen Hussem, Harry ter Rele en Bram Wouterse
- 88 Creating good choice environments – Insights from research and industry practice (2017)
Elisabeth Brügggen, Thomas Post and Kimberley van der Heijden
- 89 Two decades of working beyond age 65 in the Netherlands. Health trends and changes in socio-economic and work factors to determine the feasibility of extending working lives beyond age 65 (2017)
Dorly Deeg, Maaïke van der Noordt and Suzan van der Pas
- 90 Cardiovascular disease in older workers. How can workforce participation be maintained in light of changes over time in determinants of cardiovascular disease? (2017)
Dorly Deeg, E. Burgers and Maaïke van der Noordt
- 91 Zicht op zzp-pensioen (2017)
Wim Zwinkels, Marike Knoef, Jim Been, Koen Caminada en Kees Goudswaard

- 92 Return, risk, and the preferred mix of PAYG and funded pensions (2017)
Marcel Lever, Thomas Michielsen and Sander Muns
- 93 Life events and participant engagement in pension plans (2017)
Matthew Blakstad, Elisabeth Brügggen and Thomas Post
- 94 Parttime pensioneren en de arbeidsparticipatie (2017)
Raymond Montizaan
- 95 Keuzevrijheid in pensioen: ons brein wil niet kiezen, maar wel gekozen hebben (2018)
Walter Limpens en Joyce Vonken
- 96 Employability after age 65? Trends over 23 years in life expectancy in good and in poor physical and cognitive health of 65–74-year-olds in the Netherlands (2018)
Dorly Deeg, Maaïke van der Noordt, Emiel Hoogendijk, Hannie Comijs and Martijn Huisman
- 97 Loslaten van de verplichte pensioenleeftijd en het organisatieklimaat rondom langer doorwerken (2018)
Jaap Oude Mulders, Kène Henkens en Harry van Dalen
- 98 Overgangseffecten bij introductie degressieve opbouw (2018)
Bas Werker
- 99 You're invited – RSVP! The role of tailoring in incentivising people to delve into their pension situation (2018)
Milena Dinkova, Sanne Elling, Adriaan Kalwij en Leo Lentz
- 100 Geleidelijke uittreding en de rol van deeltijdpensioen (2018)
Jonneke Bolhaar en Daniël van Vuuren
- 101 Naar een model voor pensioencommunicatie (2018)
Leo Lentz, Louise Nell en Henk Pander Maat
- 102 Tien jaar UPO. Een terugblik en vooruitblik op inhoud, doelen en effectiviteit (2018)
Sanne Elling en Leo Lentz
- 103 Health and household expenditures (2018)
Raun van Ooijen, Jochem de Bresser en Marike Knoef
- 104 Keuzevrijheid in de uitkeringsfase: internationale ervaringen (2018)
Marcel Lever, Eduard Ponds, Rik Dillingh en Ralph Stevens
- 105 The move towards riskier pension products in the world's best pension systems (2018)
Anne G. Balter, Malene Kallestrup-Lamb and Jesper Rangvid
- 106 Life Cycle Option Value: The value of consumer flexibility in planning for retirement (2018)
Sonja Wendel, Benedict Dellaert and Bas Donkers
- 107 Naar een duidelijk eigendomsbegrip (2018)
Jop Tangelder
- 108 Effect van stijging AOW-leeftijd op arbeidsongeschiktheid (2018)
Rik Dillingh, Jonneke Bolhaar, Marcel Lever, Harry ter Rele, Lisette Swart en Koen van der Ven
- 109 Is de toekomst gearriveerd? Data science en individuele keuzemogelijkheden in pensioen (2018)
Wesley Kaufmann, Bastiaan Starink en Bas Werker
- 110 De woontevredenheid van ouderen in Nederland (2018)
Jan Rouwendal
- 111 Towards better prediction of individual longevity (2018)
Dorly Deeg, Jan Kardaun, Maaïke van der Noordt, Emiel Hoogendijk en Natasja van Schoor
- 112 Framing in pensioenkeuzes. Het effect van framing in de keuze voor beleggingsprofiel in DC-plannen naar aanleiding van de Wet verbeterde premieregeling (2018)
Marijke van Putten, Rogier Potter van Loon, Marc Turlings en Eric van Dijk
- 113 Working life expectancy in good and poor self-perceived health among Dutch workers aged 55–65 years with a chronic disease over the period 1992–2016 (2019)
Astrid de Wind, Maaïke van der Noordt, Dorly Deeg and Cécile Boot
- 114 Working conditions in post-retirement jobs: A European comparison (2019)
Ellen Dingemans and Kène Henkens

- 115 Is additional indebtedness the way to increase mortgage–default insurance coverage? (2019)
Yeorim Kim, Mauro Mastrogiacomio, Stefan Hochguertel and Hans Bloemen
- 116 Appreciated but complicated pension Choices? Insights from the Swedish Premium Pension System (2019)
Monika Böhnke, Elisabeth Brügggen and Thomas Post
- 117 Towards integrated personal financial planning. Information barriers and design propositions (2019)
Nitesh Bharosa and Marijn Janssen
- 118 The effect of tailoring pension information on navigation behavior (2019)
Milena Dinkova, Sanne Elling, Adriaan Kalwij and Leo Lentz
- 119 Opleiding, levensverwachting en pensioenleeftijd: een vergelijking van Nederland met andere Europese landen (2019)
Johan Mackenbach, José Rubio Valverde en Wilma Nusselder
- 120 Giving with a warm hand: Evidence on estate planning and bequests (2019)
Eduard Suari–Andreu, Raun van Ooijen, Rob J.M. Alessie and Viola Angelini
- 121 Investeren in menselijk kapitaal: een gecombineerd werknemers– en werkgeversperspectief (2019)
Raymond Montizaan, Merlin Nieste en Davey Poulissen
- 122 The rise in life expectancy – corresponding rise in subjective life expectancy? Changes over the period 1999–2016 (2019)
Dorly Deeg, Maaïke van der Noordt, Noëlle Sant, Henrike Galenkamp, Fanny Janssen and Martijn Huisman
- 123 Pensioenaanvullingen uit het eigen woningbezit (2019)
Dirk Brounen, Niels Kortleve en Eduard Ponds
- 124 Personal and work–related predictors of early exit from paid work among older workers with health limitations (2019)
Nils Plomp, Sascha de Breij and Dorly Deeg
- 125 Het delen van langlevensrisico (2019)
Anja De Waegenaere, Agnes Joseph, Pascal Janssen en Michel Vellekoop
- 126 Maatwerk in pensioencommunicatie (2019)
Sanne Elling en Leo Lentz
- 127 Dutch Employers’ Responses to an Aging Workforce: Evidence from Surveys, 2009–2017 (2019)
Jaap Oude Mulders, Kène Henkens and Hendrik P. van Dalen
- 128 Preferences for solidarity and attitudes towards the Dutch pension system – Evidence from a representative sample (2019)
Arno Riedl, Hans Schmeets and Peter Werner
- 129 Deeltijdpensioen geen wondermiddel voor langer doorwerken (2019)
Henk–Wim de Boer, Tunga Kantarcı, Daniel van Vuuren en Ed Westerhout
- 130 Spaarmotieven en consumptiegedrag (2019)
Johan Bonekamp en Arthur van Soest
- 131 Substitute services: a barrier to controlling long–term care expenditures (2019)
Mark Kattenberg and Pieter Bakx
- 132 Voorstel keuzearchitectuur pensioensparen voor zelfstandigen (2019)
Jona Linde
- 133 The impact of the virtual integration of assets on pension risk preferences of individuals (2019)
Sesil Lim, Bas Donkers en Benedict Dellaert
- 134 Reforming the statutory retirement age: Policy preferences of employers (2019)
Hendrik P. van Dalen, Kène Henkens and Jaap Oude Mulders
- 135 Compensatie bij afschaffing doorsnee–systematiek (2019)
Dick Boeijen, Chantal de Groot, Mark Heemskerk, Niels Kortleve en René Maatman
- 136 Debt affordability after retirement, interest rate shocks and voluntary repayments (2019)
Mauro Mastrogiacomio

- 137 Using social norms to activate pension plan members: insights from practice (2019)
Joyce Augustus-Vonken, Pieter Verhallen, Lisa Brüggem and Thomas Post
- 138 Alternatieven voor de huidige verplichtstelling van bedrijfstakpensioenfondsen (2020)
Erik Lutjens en Fieke van der Lecq
- 139 Eigen bijdrage aan ouderenzorg (2020)
Pieter Bakx, Judith Bom, Marianne Tenand en Bram Wouterse
- 140 Inrichting fiscaal kader bij afschaffing doorsneesystematiek (2020)
Bastiaan Starink en Michael Visser
- 141 Hervorming langdurige zorg: trends in het gebruik van verpleging en verzorging (2020)
Pieter Bakx, Pilar Garcia-Gomez, Sara Rellstab, Erik Schut en Eddy van Doorslaer
- 142 Genetic health risks, insurance, and retirement (2020)
Richard Karlsson Linnér and Philipp D. Koellinger
- 143 Publieke middelen voor particuliere ouderenzorg (2020)
Arjen Hussem, Marianne Tenand en Pieter Bakx
- 144 Emotions and technology in pension service interactions: Taking stock and moving forward (2020)
Wiebke Eberhardt, Alexander Henkel en Chantal Hoet
- 145 Opleidingsverschillen in levensverwachting: de bijdrage van acht risicofactoren (2020)
Wilma J. Nusselder, José Rubio Valverde en Johan P. Mackenbach
- 146 Shades of Labor: Motives of Older Adults to Participate in Productive Activities (2020)
Sonja Wendel and Benedict Dellaert
- 147 Raising pension awareness through letters and social media: Evidence from a randomized and a quasi-experiment (2020)
Marika Knoef, Jim Been and Marijke van Putten
- 148 Infographics and Financial Decisions (2020)
Ruben Cox and Peter de Goeij
- 149 To what extent can partial retirement ensure retirement income adequacy? (2020)
Tunga Kantarcı and Jochem Zweerink
- 150 De steun voor een 'zwareberoepenregeling' ontleed (2020)
Harry van Dalen, Kène Henkens en Jaap Oude Mulders
- 151 Verbeteren van de inzetbaarheid van oudere werknemers tot aan pensioen: literatuuroverzicht, inzichten uit de praktijk en de rol van pensioenuitvoerders (2020)
Peter Lapperre, Henk Heek, Pascal Corten, Ad van Zonneveld, Robert Boulogne, Marieke Koeman en Benedict Dellaert
- 152 Betere risicospreiding van eigen bijdragen in de verpleeghuiszorg (2020)
Bram Wouterse, Arjen Hussem en Rob Aalbers
- 153 Doorbeleggen met garanties? (2020)
Roderick Molenaar, Peter Schotman, Peter Dekkers en Mark Irwin
- 154 Differences in retirement preferences between the self-employed and employees: Do job characteristics play an explanatory role? (2020)
Marleen Damman, Dieuwke Zwier en Swenne G. van den Heuvel
- 155 Do financial incentives stimulate partially disabled persons to return to work? (2020)
Tunga Kantarcı and Jan-Maarten van Sonsbeek
- 156 Wijzigen van de bedrijfstakpensioenregeling: tussen pensioenfondsbestuur en sociale partners (2020)
J.R.C. Tangelder
- 157 Keuzes tijdens de pensioenopbouw: de effecten van nudging met volgorde en standaardopties (2020)
Wilte Zijlstra, Jochem de Bresser en Marika Knoef
- 158 Keuzes rondom pensioen: implicaties op uitkeringssnelheid voor een heterogeen deelnemersbestand (2020)
Servaas van Bilsen, Johan Bonekamp, en Eduard Ponds
- 159 Met big data inspelen op woonwensen en woongedrag van ouderen: praktische inzichten voor ontwerp en beleid (2020)
Ioulia V. Ossokina en Theo A. Arentze

- 160 Economic consequences of widowhood: Evidence from a survivor's benefits reform in the Netherlands (2020)
Jeroen van der Vaart, Rob Alessie and Raun van Ooijen
- 161 How will disabled workers respond to a higher retirement age? (2020)
Tunga Kantarcı, Jim Been and Arthur van Soest
- 162 Deeltijdpensioen: belangstelling en belemmeringen op de werkvloer (2020)
Hanna van Solinge, Harry van Dalen en Kène Henkens
- 163 Investing for Retirement with an Explicit Benchmark (2020)
Anne Balter, Lennard Beijering, Pascal Janssen, Frank de Jong, Agnes Joseph, Thijs Kamma and Antoon Pelsser
- 164 Vergrijzing en verzuim: impact op de verzekeringsvoorkeuren van werkgevers (2020)
Remco Mallee en Raymond Montizaan
- 165 Arbeidsmarkteffecten van de pensioen-premiesystematiek (2020)
Marieke Knoef, Sander Muns en Arthur van Soest
- 166 Risk Sharing within Pension Schemes (2020)
Anne Balter, Frank de Jong en Antoon Pelsser
- 167 Supporting pension participants: Three lessons learned from the medical domain for better pension decisions (2021)
Jelle Strikwerda, Bregje Holleman and Hans Hoeken
- 168 Variable annuities with financial risk and longevity risk in the decumulation phase of Dutch DC products (2021)
Bart Dees, Frank de Jong and Theo Nijman
- 169 Verloren levensjaren als gevolg van sterfte aan Covid-19 (2021)
Bram Wouterse, Frederique Ram en Pieter van Baal
- 170 Which work conditions can encourage older workers to work overtime? (2021)
Raymond Montizaan and Annemarie Kuenn-Nelen
- 171 Herverdeling van individueel pensioenvermogen naar partnerpensioen: een stated preference-analyse (2021)
Raymond Montizaan
- 172 Risicogedrag na een ramp; implicaties voor pensioenen (2021)
Martijn de Vries
- 173 The Impact of Climate Change on Optimal Asset Allocation for Long-Term Investors (2021)
Mathijs Cosemans, Xander Hut and Mathijs van Dijk
- 174 Beleggingsbeleid bij onzekerheid over risicobereidheid en budget (2021)
Agnes Joseph, Antoon Pelsser en Lieke Werner
- 175 On the Resilience of ESG Stocks during COVID-19: Global Evidence (2021)
Gianfranco Gianfrate, Tim Kievid & Mathijs van Dijk
- 176 De solidariteitsreserve juridisch ontrafeld (2021)
Erik Lutjens en Herman Kappelle
- 177 Hoe vertrouwen in politiek en maatschappij doorwerkt in vertrouwen in pensioen-instituties (2021)
Harry van Dalen en Kène Henkens

Network for Studies on Pensions, Aging and Retirement

Dit is een uitgave van:
Netspar
Telefoon 013 466 2109
E-mail info@netspar.nl
www.netspar.nl

Augustus 2021